

Олександр КОВАЛЬКОВ

кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії,
Центральноукраїнський державний педагогічний університет ім. В.Винниченка
(Кропивницький, Україна), KovalkovAlex@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2344-3050>

Наталія ГОРОДНЯ

докторка історичних наук,
професорка кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн,
Київський національний університет ім. Т.Шевченка
(Київ, Україна), ngorodnia@knu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8152-3927>

Ставлення населення УРСР до введення радянських військ в Афганістан

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.04.080>

УДК: 94(47+57)«1979–1980»

Анотація. Метою дослідження є висвітлення ставлення населення радянської України до введення військ в Афганістан, що проводиться на основі інформаційних повідомлень КДБ УРСР. Використано методи контент-аналізу історичних джерел, проблемно-хронологічний, типологічний, порівняльний та антропологічний підхід. **Наукова новизна.** Застосовуючи критичний аналіз джерел, які вперше вводяться в науковий обіг, розкривається недостатньо вивчена історичною наукою тема. Дослідження засвідчує існування в УРСР розгалуженої мережі нагляду за умонастроями населення. Як свідчили інформаційні повідомлення КДБ, переважна більшість мешканців республіки підтримувала дії влади, аргументуючи це потребою СРСР захистити свою безпеку, запобігти встановленню «впливу імперіалістичних держав» в Афганістані і зміцнити свій статус наддержави. Водночас донесення держбезпеки свідчили про критичні оцінки й засудження радянських дій в Афганістані з боку частини населення. Утім здебільшого ця критика не виходила поза межі приватних розмов. Лише окремі громадяни наважувалися висловлювати свій протест, що відбувалося у формі виготовлення й розповсюдження анонімних листів та листівок, які містили заклики до боротьби з владою, іноді від імені організацій або матерів загиблих в Афганістані воїнів. КДБ відстежував будь-які прояви інакодумства, застосовувалися різні засоби – від «роз'яснювальних бесід», перевірок та «оперативної розробки» до притягнення до кримінальної відповідальності. Через жорсткий контроль із боку органів державної безпеки критика дій влади не була публічною, листи й листівки не могли вплинути на громадську думку, проте вони підірвали монополію влади на інформацію і спонукали ставити під сумнів офіційну версію подій в Афганістані.

Ключові слова: Афганістан, УРСР, КДБ, ставлення населення, пропаганда, інформаційні повідомлення КДБ.

25 грудня 1979 р. розпочалося радянське вторгнення в Демократичну Республіку Афганістан. 27 грудня загони спеціального призначення здійснили в Кабулі операцію «Шторм-333», унаслідок якої було вбито генерального секретаря Народно-демократичної партії Афганістану, голову Революційної ради й уряду Г.Аміна.

Наступного дня новим лідером проголошено Б.Кармалю. «Обмежений контингент радянських військ» поступово втягнувся у громадянську війну, яка точилася у цій країні вже понад рік, між непопулярним серед населення режимом НДПА й опозицією, яка, окрім внутрішньої підтримки, користувалася сприянням із боку Пакистану, США, КНР та ін.

Інтервенція в Афганістан стала найбільш масштабною воєнно-політичною операцією СРСР із часів Другої світової війни та водночас його останньою війною. З огляду на вплив цих подій на ДРА, СРСР, інші держави й міжнародну систему у цілому різні їх аспекти висвітлено у великій кількості праць¹. Увага дослідників зосереджена в основному на воєнній і політично-дипломатичній складових, натомість ставлення населення СРСР до афганських подій залишається недостатньо вивченим. Цій проблематиці присвячено лише окремі студії, в яких висвітлено суспільні настрої у союзних республіках Середньої Азії², або радянську пропаганду й цензуру під час війни³. У західній історіографії це питання не висвітлювалося. Російські агресія проти України та втручання у війну у Сирії, складність сучасного становища в Афганістані актуалізують дослідження радянської інтервенції у цю країну.

Мета дослідження полягає у висвітленні ставлення населення УРСР до «введення військ» в Афганістан у перший рік війни (кінець 1979 – 1980 рр.) на основі щоденних інформаційних повідомлень КДБ республіки на адресу ЦК КПУ та першого секретаря В.Щербицького про стан справ і прояви інакомислення. Вони зберігаються у фонді 16 Галузевого архіву Служби безпеки України (справи 1163–1164, 1167, 1169, 1171–1172, 1178). До інших джерел дослідження належать протокол засідання політбюро ЦК КПРС від 27 грудня 1979 р.⁴ і матеріали газети «Правда» за 1979–1980 рр.

Ставлення населення до будь-яких подій залежить від інформації про ці події. Що на той час було відомо у СРСР про Афганістан? Із засобів масової інформації можна було дізнатися, що у квітні 1978 р. в Кабулі відбулася «національно-демократична революція», унаслідок якої до влади прийшла Народно-демократична партія Афганістану; що за «підтримки СРСР та інших країн соціалістичної співдружності» у ДРА розпочалися «прогресивні перетворення», яким перешкождали «внутрішня контрреволюція» й «зовнішня реакція на чолі зі США». До останніх днів грудня 1979 р. жодних повідомлень про ескалацію конфлікту не було.

Радянське втручання у справи Афганістану у грудні 1979 р. супроводжувалося потужною кампанією, засади якої було схвалено на засіданні політбюро ЦК КПРС 27 грудня. Додаток №6 до протоколу №177 під назвою «Про пропагандистське забезпечення нашої акції щодо Афганістану» містив перелік положень, які визначили офіційну позицію СРСР. По-перше, «здорові сили», тобто НДПА, усунули від влади «антинародну кліку Аміна», яка нібито готувалася «віддати революційний Афганістан на поталу контрреволюції і світового імперіалізму». По-друге, СРСР не був причетний до зміни влади у ДРА, яка стала початком «другого етапу Квітневої

¹ Костыря А.А. Историография, источниковедение, библиография спецоперации СССР в Афганистане (1979–1989 гг.). – 2-е изд. – Донецк, 2009. – 600 с.

² Беннигсен А. Ислам в СССР после вторжения в Афганистан // Форум (Мюнхен). – 1985. – №11. – С.129–145; Ковальков О.Л. Радянське вторгнення до Афганістану і радянське суспільство // Гуржівські історичні читання. – Вип.11. – Черкаси, 2017. – С.149–155; Кыдыралина Ж.У. Политические настроения в Казахстане в 1945–1985 гг. // Вопросы истории. – 2008. – №8. – С.64–73.

³ Ковальков О.Л. Пропагандистське супроводження радянського вторгнення до Афганістану // Наукові записки: Серія «Історичні науки». – Вип.19. – Кіровоград, 2014. – С.123–129; Тимофеев В.И. Цензура военной печати в период войны в Афганистане // Вестник Московского университета: Серия «10: Журналистика». – Вип.2. – Москва, 2019. – С.173–194.

⁴ Секретные документы из особых папок. Афганистан: Политический архив XX в. (сост. А.С.Гроссман) // Вопросы истории. – 1993. – №3. – С.3–33.

революції». По-третє, нове афганське керівництво на чолі з Б.Кармалем звернулося до Москви з проханням про сприяння у «відбитті агресії ззовні», на яке вона відгукнулася згідно з договором про дружбу, добросусідство і співробітництво від 5 грудня 1978 р. й нормами Статуту ООН про колективну безпеку. По-четверте, перебування радянських військ в Афганістані – справа винятково двосторонніх відносин, а всі «спекуляції» на цю тему «роздмухують вогнище холодної війни». По-п'яте, «обмежений контингент» буде виведено з країни щойно «зовнішня агресія» проти неї припиниться⁵.

Ці положення визначали зміст публікацій у радянській пресі, репортажів на телебаченні й радіо до середини 1980-х рр. Радянські ЗМІ змальовували безальтернативну картину тих подій, котрі тлумачились як «виконання інтернаціонального обов'язку». Упродовж тривалого часу участь радянських військовиків у війні в Афганістані не визнавалася. Повідомлялось, як «за річкою» солдати висаджували дерева на «алеях дружби», будували школи, супроводжували колони з продовольством «у віддалені кишлаки» та брали участь у навчаннях в умовах, «максимально наближених до бойових». Така спотворена інформація й формувала сприйняття подій в Афганістані населенням СРСР.

29 грудня 1979 р. газета «Правда» опублікувала текст телеграми, в якій Л.Брежнев вітав Б.Кармалю з обранням на посаду генерального секретаря ЦК НДПА, голови Революційної ради та уряду ДРА. Також часопис умістив «Звернення уряду Афганістану» до СРСР із проханням надати «невідкладну політичну, моральну, економічну допомогу, включно з військовою», беручи до уваги «втручання і провокації зовнішніх ворогів», із метою захисту «Квітневої революції», територіальної цілісності й національної незалежності країни, спираючись на договір від 5 грудня 1978 р.⁶ Це звернення повторювало зміст документа політбюро, ухваленого двома днями раніше. Повідомлялося, що уряд СРСР задовольнив прохання афганської сторони. Далі йшлося про засідання політбюро ЦК НДПА, зміни в керівництві партії, уряду й Революційної ради, а також про «суд над Г.Аміном і його страту». Упродовж наступних тижнів «Правда» регулярно друкувала повідомлення ТАРС і статті власних кореспондентів із Кабула, зміст яких відображав офіційну версію.

Інформаційні повідомлення КДБ про настрої громадян у зв'язку з подіями в Афганістані свідчили, що ця офіційна версія знайшла розуміння серед більшості населення. Зведення, в яких фіксувалася різноманітна інформація, включаючи й оцінки мешканцями відповідної політики СРСР, формувалися переважно на основі даних, що надходили від так званих «джерел» – інформаторів держбезпеки, котрі були в кожній установі й на кожному підприємстві.

У першому повідомленні від 31 грудня 1979 р. зазначалося, що жителі УРСР «повністю схвалюють активну дружню позицію радянського уряду», яка має сприяти стабілізації становища у ДРА⁷. Такі ж оцінки містила «Довідка про реагування радянських громадян на події в Афганістані» від 3 січня 1980 р., в якій наводилися судження конкретних людей. Головним їхнім аргументом на підтримку дій Москви була потреба «захистити афганську революцію» й авторитет СРСР як великої держави, котра протистояла «західному імперіалізму». Як уважав студент Українського інституту водного господарства Є.Онух, СРСР вчасно «прийшов на допомогу ДРА»,

⁵ Там же. – С.10.

⁶ Обращение правительства Афганистана // Правда. – 1979. – 29 декабря. – С.4.

⁷ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.16. – Оп.1 – Спр.1163. – Арк.458.

оскільки без цього «імперіалісти задушили б Квітневу революцію»⁸. За словами черкаського столяра А.Ковальчука, «нам було б соромно, якби американці придушили революцію у цій країні»⁹. Окремі громадяни висловлювали готовність добровільно їхати в Афганістан «захищати революцію»¹⁰. На думку інших, СРСР мав відстояти свої південні кордони та виконати умови договору про дружбу і співробітництво з Афганістаном.

У повідомленнях від 14 і 21 січня 1980 р. висвітлювалася реакція населення УРСР на заяву ТАРС щодо афганських подій від 7 січня¹¹ й на інтерв'ю радянського керівника газеті «Правда» від 13 січня¹². Як зазначалося, більшість людей висловлювали «глибоке задоволення зрозумілими та чіткими відповідями Л.І.Брежнєва», які підтвердили «незмінну миролюбність зовнішньополітичного курсу СРСР». У бесіді з «джерелом» начальник Головного аптечного управління Міністерства охорони здоров'я УРСР В.Близнюк заявив: «Радянський народ і все прогресивне людство обурене брутальними наклепами і провокаційним галасом США та їхніх союзників по НАТО, а також підспівувачів із Пекіна щодо надання Радянським Союзом братньої допомоги народу Афганістану»¹³. Доцент Полтавського медичного стоматологічного інституту В.Вюльфінг у бесіді з колегами зазначав: «Якби Радянський Союз не ввів свої війська до Афганістану, то США та Китай зробили б усе для встановлення там потрібного їм режиму»¹⁴. Пенсіонер І.Коновалов із Донецької обл. захоплювався «твердістю і гнучкістю» зовнішньої політики СРСР на противагу США, які, мовляв, «звикли грабувати інші країни»¹⁵. Пенсіонер із м. Лубни на Полтавщині І.Ірклієнко, засуджений раніше за «націоналістичну діяльність», у бесіді з «джерелом» висловив думку, що США ніколи не будуть воювати, але можуть спровокувати до цього керівників Китаю. Тож щоб не повторилися події на острові Даманському, «необхідно направити радянські війська на кордон із Китаєм, а до Афганістану – війська країн Варшавського договору»¹⁶. Пенсіонер зі Звенигородки Черкаської обл. І.Кузьменко і священник Краснодонської церкви Ворошиловградської обл. В.Омелько вважали, що допомога Афганістану надавалася відповідно до зобов'язань СРСР та слугувала посиленню його позицій у «соціалістичному таборі»¹⁷. На думку викладача Львівського інституту декоративного і прикладного мистецтва В.Островського і бригадира каменярів із Миколаєва А.Короля, ця допомога «захищала інтереси народів усього світу»¹⁸. Такі й подібні оцінки свідчили про ефективність радянської пропаганди, котра швидко сформуvala «вірний погляд» населення на політику СРСР в Афганістані.

Водночас дехто в розмовах «на кухні», у бесідах із колегами не завжди схвалював дії влади. Громадян, які у приватних умовах дозволяли собі критичні висловлювання, КДБ відносив до категорії «базік». Із деякими з них проводили «профілактичні бесіди», за деkim установлювали нагляд («брали в перевірку»). Найбільших критиків «брали в оперативну розробку», яка передбачала предметне вивчення їхньої «антирадянської діяльності» через прослуховування телефонних розмов, перевірку

⁸ Там само. – Спр.1164. – Арк.13.

⁹ Там само. – Арк.14.

¹⁰ Там само.

¹¹ Заявление ТАСС // Правда. – 1980. – 7 января. – С.4.

¹² Ответы Л.И.Брежневa на вопросы корреспондента газеты «Правда» // Там же. – 13 января. – С.1.

¹³ ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.1164. – Арк.67.

¹⁴ Там само. – Арк.135.

¹⁵ Там само. – Арк.134–135.

¹⁶ Там само. – Арк.135.

¹⁷ Там само. – Арк.69.

¹⁸ Там само.

кореспонденції, стеження. Таким загрожували арешт, притягнення до кримінальної відповідальності згідно з «політичними» статтями або ж, щоб уникнути цього, вербування органами держбезпеки.

За повідомленнями КДБ від 31 грудня 1979 і 3 січня 1980 рр., окремі громадяни «недостатньо розуміли» політику СРСР на міжнародній арені загалом і у ДРА зокрема. Дехто «сумнівався» в доцільності «надання військової допомоги» Афганістану, проводив аналогії із подіями у Чехословаччині 1968 р., уважав, що «захист» афганців, в'єтнамців, кубинців обертався додатковим тягарем для радянської економіки. Так, начальник технічного відділу ремонтно-механічного заводу в м. Сарни Рівненської обл. Б.Жук стверджував: «Якщо в 1968 р. ми ввели війська у ЧССР, то це було зрозуміло, захищали соціалістичну країну, але чому полізли в Афганістан?»¹⁹. За словами робітника Черкаського заводу «Фотоприлад» М.Крячика, «ми за мир, а ввели війська. Я не розумію цієї політики. Що це нам дасть?»²⁰. Б.Чорномаз, котрий перебував на «перевірці» КДБ як засуджений за «націоналістичну діяльність», уважав, що події в Афганістані свідчили про нестабільність, слабкість кабульського уряду, який не користувався довірою народу й не протримався б довго без СРСР²¹.

КДБ фіксував також окремі прояви невдоволення громадян недостатнім висвітленням дій СРСР у ДРА. За словами слюсаря Канівського заводу «Магніт» Я.Майбороди, «увели радянські війська до Афганістану правильно, але чому нас не інформують про події за кордоном більш детально, як це робить закордонне радіо?»²². Як людину, котра слухала закордонне радіо, його «взяли на олівець».

У суспільстві існувала занепокоєність можливою активізацією воєнних дій, що могло спричинити мобілізацію до армії багатьох чоловіків. За словами мешканця с. Озлів Млинівського р-ну Житомирської обл. Ф.Цюха: «Ради всюди лізуть, їм своїх солдатів не шкода. Наші війська в Афганістані перебуватимуть постійно й багато наших солдатів там загине»²³. Співробітники КДБ «взяли його в перевірку».

Як повідомлялось, «окремі політично незрілі особи» під час обговорення інтерв'ю Л.Брежнєва стверджували, що СРСР «окупував» Афганістан. Так, мешканець Івано-Франківської обл., якого КДБ перевіряв раніше як «учасника націоналістичної групи», у розмові зі знайомими стверджував, що радянські війська саме «окупували» Афганістан, тож його народ підніметься на боротьбу проти «агресії» СРСР²⁴. За словами черкащанина І.Носаня, «ми самі влаштуємо інтервенцію, а хочемо, щоб західні країни схвалили наші дії»²⁵. «Націоналістично налаштована» громадянка М.Суровцева вважала, що дії СРСР в Афганістані – «така ж окупація», як і Чехословаччини, Угорщини та інших країн²⁶. «Активний екстреміст» киянин А.Фрідман під час обговорення в колі своїх однодумців резолюції Генсамблеї ООН від 14 січня 1980 р. порівнював «уведення радянських військ» до Афганістану з окупацією Польщі 1939 р. і прогнозував, що це може стати «початком третьої світової війни»²⁷. Згадана резолюція, яку підтримали 108 країн, закликала до виведення всіх іноземних військ із території ДРА. До середини 1980-х рр. інформація про

¹⁹ ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.1164. – Арк.15.

²⁰ Там само.

²¹ Там само.

²² Там само. – Арк.16.

²³ Там само. – Спр.1163. – Арк.458.

²⁴ Там само. – Спр.1164. – Арк.71.

²⁵ Там само. – Арк.15.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само. – Арк.137.

документ, як і про наступні резолюції ООН з афганського питання, у СРСР не оприлюднювалася²⁸.

Лікар-стоматолог зі Львова П.Коваль прогнозував, що у зв'язку з подіями у ДРА «капіталістичні країни» бойкотуватимуть московську Олімпіаду. За його словами, уряд СРСР показово вивів частину своїх військ із Німецької Демократичної Республіки, хоча вже тоді знав, що «окупує Афганістан»²⁹. Директорка ДЮОШ у Рівному С.Шнайдман за присутності тренерів висловила думку, що введення радянських військ в Афганістан лише посилило й так напружену ситуацію у цій країні³⁰.

У донесеннях КДБ указувалося, що окремі громадяни поширювали «чутки» про великі втрати радянської армії у ДРА та про можливе введення радянських військ в Іран. Попри секретність, якою в перші роки Афганської війни супроводжувалося повернення у цинкових домовинах тіл загиблих вояків і їх поховання, інформація про це ширилася серед населення. Так, із розмови з викладачем Чернігівського кооперативного технікуму Б.Березовським і пенсіонером із Чернігова І.Розумовським «джерела» дізналися, що з Афганістану до Москви доправили близько тисячі домовин із тілами вбитих³¹. Водій Рівненського аеропорту М.Ульянін повідав знайомим, що 5 березня сюди «начебто» доставили 17 гробів із полеглими у ДРА радянськими військовослужбовцями, і додав: «Даремно гинуть наші солдати за чужу країну»³².

За повідомленням від 15 травня 1980 р., у лютому – квітні в Рівному й семи селах області поховали вісьмох вояків, убитих в Афганістані. Церемонії прощання пройшли спокійно, проте деякі родичі загиблих дозволяли собі «негативні висловлювання», поширювали «брехливі чутки» про події у цій країні. При врученні військовим комісаром Заріченського р-ну повідомлення про смерть батькам полеглого В.Дороніна, його двоюрідна сестра О.Дороніна виголосила: «Ви є вбивцею і посиляєте наших дітей на вірну смерть». Згодом, під впливом батьків загиблого, вона вибачилася³³.

У донесенні за червень 1980 р. повідомлялося про «кричущий випадок», що трапився на Хмельниччині. 14 червня до с. Лучки Кам'янець-Подільського р-ну було помилково доправлено й захоронено домовину з тілом рядового Т.Костіва, батьки якого мешкали на Львівщині. У зв'язку з цим інцидентом Львівське обласне управління КДБ було змушене вдатися до певних заходів, щоб не допустити «можливих небажаних проявів» у зв'язку з перепохованням загиблого Т.Костіва³⁴.

Учинки громадян, які викликали особливу увагу держбезпеки й могли підпадати під дію «політичних» статей, в інформаційних повідомленнях проходили як «прояви». До них передусім належало виготовлення та поширення анонімних листів і листівок з інформацією про події в Афганістані, яка відрізнялася від офіційних повідомлень. Так, повідомлялося, що в анонімному листі, надісланому з Києва 24 січня 1980 р., містилися «наклепницькі та провокаційні вигадки про керівництво КПРС і радянського уряду». Між іншим, «надання допомоги» ДРА оцінювалося

²⁸ Ковальков О.Л. «Афганське питання» в роботі Ради Безпеки та Генеральної Асамблеї ООН в січні 1980 р. // *Universum Historiae et Archaeologiae=The Universe of History and Archeology=Универсум истории и археологии*. – Т.1(26). – Вип.1/2. – Дніпро, 2018. – С.91.

²⁹ ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.1164. – Арк.71.

³⁰ Там само. – Спр.1169. – Арк.32–33.

³¹ Там само. – Спр.1164. – Арк.138.

³² Там само. – Спр.1169. – Арк.33.

³³ Там само. – Арк.32–33.

³⁴ Там само. – Арк.288–289.

його невідомим відправником як «свідчення непродуманої й незграбної політики»³⁵. Автором листа виявився член КПРС, старший інженер відділу руху обласного автотранспорту В.Бібік, котрого «взяли в перевірку».

10 квітня 1980 р. адміністратор Хустського універмагу Г.Микк передала до райвідділу КДБ листівку, знайдену у примірочній відділу жіночого одягу, такого змісту: «Люди! Якщо вам дороге життя ваших синів, чоловіків і взагалі життя наших солдатів, не допускайте, аби їх відправляли на загибель до Афганістану. Їхнє життя залежить від нас – мирного населення. Піднімайтесь на боротьбу проти влади. Передрукуйте листівки. Ми не хочемо гинути за чужу землю. Ми будемо боротися!»³⁶. Таку ж листівку згодом виявили на станції Хуст у вагоні пасажирського потягу Львів – Солотвино. 29 липня повідомлялося, що органам КДБ удалося встановити автора – калібрувальницю Львівського виробничого об'єднання «Іскра» Я.Саган. Вона пояснила, що під впливом «нездорових чуток» про масову загибель радянських солдатів у ДРА виготовила п'ять листівок, дві з яких поширила, а решту знищила. Її взяли «в оперативну перевірку»³⁷.

17 квітня 1980 р. у трамвайному вагоні маршруту №1 в Києві знайшли надруковану на машинці листівку. Як зазначалось у донесенні КДБ, у ній від імені організації «Свобода слова» «зводився наклеп на внутрішню й зовнішню політику СРСР»³⁸. Зокрема стверджувалося, що з Афганістану приходять домовини із загиблими радянськими солдатами. 29 квітня при сортуванні кореспонденції на ст. Шепетівка Хмельницької обл. було виявлено анонімний лист, адресований редакції газети «Труд», із написом: «Олімпіаді – бойкот! Афганістану – свободу! Президенту Картеру – слава й шана!»³⁹. 30 травня до Бориспільського районного відділу КДБ передали друковану листівку, виявлену в поштовій скриньці мешканцем військового містечка аеропорту П.Тимошенком. Це був заклик Союзу старших і молодших офіцерів «Відродження» до «всіх чесних громадян» бойкотувати московську Олімпіаду, оскільки уряд СРСР здійснював «антинародну політику» щодо держав, котрі розвиваються. «Офіцери і прапорщики! Відмовляйтеся брати участь у мерзенній авантюрі», – ішлося в листівці⁴⁰. Того ж дня КДБ УРСР перехопив лист на адресу радіостанції «Голос Америки», відправлений із Луцька. Він містив негативну оцінку «радянської дійсності», засуджував «інтернаціональну допомогу Радянського Союзу народу Афганістану», схвалював економічні санкції США проти СРСР і країн «соціалістичної співдружності»⁴¹.

2 червня 1980 р. мешканець Чернівців Л.Чулов виявив у своїй поштовій скриньці лист без підпису. Він був відправлений 18 травня з його адреси до Фергани. Поштарі повернули лист через відсутність указанної в ньому адреси. Він містив рукописний віршований текст українською мовою, в якому засуджувалась «інтернаціональна допомога» та дії радянських солдатів, які «ядерною бомбою махають, комунізм насаджують, про свободу торочать, про світ мріючи, що буде ним узятий»⁴².

На початку червня під час обшуку в мешканця с. Гута-Логанівська Малинського р-ну Житомирської обл. Д.Мазура було виявлено кілька листівок і листів. Як повідомлялось, у них містилися «злісні нападки на радянський державний і суспільний

³⁵ Там само. – Спр.1167. – Арк.8.

³⁶ Там само. – Арк.257.

³⁷ Там само. – Спр.1171. – Арк.156–157.

³⁸ Там само. – Спр.1167. – Арк.285.

³⁹ Там само. – Арк.353.

⁴⁰ Там само. – Спр.1169. – Арк.137.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само. – Арк.153–154.

лад, внутрішню й зовнішню політику» СРСР. В одному з листів, адресованому «націоналістці» І.Калинець, котра перебувала у засланні, «із ворожих позицій спотворювався сенс інтернаціональної допомоги СРСР афганському народові»⁴³. Зазначалося, що Д.Мазур «стояв на антирадянських позиціях» і його «злочинну діяльність» задокументовано.

12 червня у вбиральні виробничого корпусу №1 Новокаховського приладобудівного заводу «Сокіл» Херсонської обл. виявлено написи кульковою ручкою: «Ненавиджу радянську владу. Хай живе Мао Цзедун», «Товариші, ламайте верстати, не виходьте на роботу, грабуйте магазини і банки, адже ваших братів убивають в Афганістані. Яструб»⁴⁴.

У повідомленні КДБ від 1 жовтня 1980 р. повідомлялося про встановлення особи автора 89 листів «антирадянського націоналістичного змісту», надісланих на адреси редакцій газет, установ та організацій, починаючи з 1974 р. З-поміж іншого, у них висловлювався протест проти введення радянських військ до Афганістану. Було встановлено, що їх автор – заступник завідувача Київського обласного відділу народної освіти І.Пількевич, котрий перебував на спецобліку як офіцер запасу органів державної безпеки. Повідомлялося, що його «взяли в розробку»⁴⁵.

19 листопада учні запорізької середньої школи №73 знайшли розкидані в під'їздах і біля житлових будинків сім листівок «антирадянського змісту», виготовлених від руки креслярським шрифтом і роздрукованих на фотопапері – три примірники звернення «до всіх чесних громадян СРСР» від правозахисної групи «Мадрид» і чотири – «Жовтневого звернення» правозахисної групи «Мадрид» (української зони)⁴⁶. Тексти обох листівок містили заклики до виведення радянських військ із ДРА⁴⁷.

Автори деяких листів і листівок були мотивовані реальними життєвими історіями. Так, 25 квітня 1980 р. мешканець с. Українка Острозького р-ну на Рівненщині Б.Панасюк передав у райвідділ КДБ вірш «Син» «ідейно шкідливого характеру», написаний на аркуші з учнівського зошиту й вилучений у 14-річного Г.Шевцова. Він присвячувався місцевому мешканцеві В.Климеку, котрий у лютому загинув в Афганістані та був похований у рідному селі. У ньому висловлювалися співчуття матері полеглого – Є.Климак – і сумнів стосовно доцільності перебування радянських військ у ДРА. Установлено, що вірш Є.Климак отримала анонімним листом. Від неї він потрапив до її сестри А.Грогаль та її сина, в якого його й переписав Г.Шевцов. Текст вилучили, із сестрами провели «профілактичні бесіди»⁴⁸.

11 грудня 1980 р. було виявлено відправлені з Києва два листи з двома вкладеними рукописними листівками за підписом «Мати» такого змісту: «Люди! Мій син загинув в Афганістані у 20 років. А (вказане прізвище одного з керівників КПРС і радянської держави) хоче жити до 100! Досить бути рабами! 1 січня приходьте до могили Невідомого солдата на мітинг протесту»; «Люди! Мій син загинув в Афганістані у 20 років. Моєму другому 16. Що приготували йому? Польщу? Не дам! Не дозволимо перетворити наших дітей у карателів. 1 січня приходьте до могили Невідомого солдата на мітинг протесту»⁴⁹. Про виявлення автора не повідомлялося. Було вжито

⁴³ Там само. – Арк.216.

⁴⁴ Там само. – Арк.231.

⁴⁵ Там само. – Спр.1172. – Арк.185–187.

⁴⁶ Там само. – Спр.1178. – Арк.88.

⁴⁷ Там само. – Арк.92–93.

⁴⁸ Там само. – Спр.1169. – Арк.328–329.

⁴⁹ Там само. – Спр.1178. – Арк.228.

необхідних заходів, щоб не допустити «можливих провокаційних проявів» біля могили Невідомого солдата.

Отже деякі листи й листівки, починаючи з квітня 1980 р., містили заклики до боротьби з владою та до акцій протесту проти втручання СРСР в Афганістані. Найбільший вплив на їхніх авторів мала інформація, що передавалася з вуст в уста, про велику кількість загиблих радянських вояків.

Деяких громадян, котрі критикували дії СРСР в Афганістані, було притягнуто до кримінальної відповідальності. Серед них – О.Гейко, яка перебувала на контролі як «українська націоналістка». 31 січня 1980 р. її викликали до військкомату як медсестру запасу, де вона «поводилася провокаційно, дозволяла відверто антирадянські висловлювання, зводила наклепи на радянський [...] лад», порівнювала його з фашистським, а радянських військовиків називала «загарбниками», котрі «втопили у крові свободу Чехословаччини й Афганістану [...], убивають там стариків і дітей»⁵⁰. Жінку притягнули до кримінальної відповідальності за ч.1 ст.181 Кримінального кодексу УРСР («поширення свідомо брехливих вигадок, які паплюжать державний і суспільний лад»)⁵¹.

12 квітня 1980 р. в Москві затримали завідувача продовольчого магазину з Дніпропетровська В.Тюрічева. У нього виявили «пасквіль антирадянського змісту», він намагався передати його до посольства США в Москві⁵². Серед іншого, автор називав «дружню допомогу» СРСР Афганістану «інтервенцією»⁵³. Також КДБ зафіксував неодноразові висловлювання інженера комбінату «Чернігівпромбуд» А.Бедарькова про «авантюризм» радянської зовнішньої політики, про що і свідчила «агресія в Афганістані»⁵⁴. Проти обох громадян було порушено кримінальні справи за ч.1 ст.62 КК УРСР («антирадянська агітація і пропаганда»).

Загалом опрацьовані нами повідомлення КДБ, датовані останніми днями 1979 і 1980 рр., містять інформацію про понад 30 «проявів», тобто вчинків громадян, до яких могли бути застосовані «політичні» статті Кримінального кодексу УРСР. Ця інформація надійшла з 14 областей республіки та Києва. Найбільшу кількість «проявів» зафіксовано у західних (12) і північних (5) областях, а також у Києві (5). Поодинокі випадки відзначалися у центрі, на сході й півдні УРСР. Часто «антирадянські настрої» населення в повідомленнях КДБ пов'язувалися з «націоналістичними».

Ставлення мешканців інших союзних республік до війни в Афганістані майже не досліджене. Лише у статті казахстанської авторки Ж.Кидираліної на основі документів архіву КДБ Казахської РСР показано, що вже на початку 1980 р. мали місце окремі прояви критики дій влади. Так, в інформаційному повідомленні органів держбезпеки від 2 січня того року йшлося про «розповсюдження провокаційних панічних чуток, відмову від служби в армії», наводилися негативні оцінки громадянами дій центру. Серед них такі: «Політика Радянського Союзу хибна, не варто втручатися у внутрішні справи Афганістану. Ісламське духовництво цієї країни сприйме допомогу з боку СРСР як прихід іновірців із намірами захоплення території та нав'язування своєї волі»; «Радянський Союз увів свої війська начебто на прохання уряду Афганістану. Весь світ обурений цими діями, не на нашому боці й самі афганці»; «Ужиті Радянським Союзом заходи [...] схожі на втручання у внутрішні справи іншої держави, як це було у Чехословаччині 1968 р.»; «Ми звикли говорити про

⁵⁰ Там само. – Спр.1167. – Арк.52.

⁵¹ Там само. – Арк.53.

⁵² Там само. – Спр.1178. – Арк.29.

⁵³ Там само. – Арк.30.

⁵⁴ Там само. – Арк.133–134.

миролюбну політику, але не гребуємо застосовувати силу. Ратуємо за мир і водночас уводимо свої війська до чужої країни»; «Радянський Союз втручається у внутрішні справи Афганістану й за допомогою багнетів намагається встановити там зручний для Москви режим»⁵⁵. Ці критичні висловлювання мали багато спільного з тими, що були зафіксовані в УРСР.

На початку 1981 р. афганську тематику в повідомленнях КДБ поступово витіснила інформація про реагування населення УРСР на події в Польщі. Лише з середини 1980-х рр. КДБ поновив фіксацію критичних висловлювань громадян стосовно радянської політики в Афганістані. Це було пов'язано з деяким послабленням цензурних обмежень, зростанням кількості загиблих і поранених, збільшенням від початку «перебудови» достовірної інформації. Зміна суспільних настроїв населення республіки щодо Афганської війни мірою її розгортання може бути предметом окремої уваги.

Таким чином, дослідження засвідчує існування розгалуженої мережі нагляду за умонастроями мешканців УРСР, включаючи відстеження їх ставлення до інтервенції в Афганістан. Як свідчили інформаційні повідомлення КДБ УРСР кінця 1979–1980 рр., переважна більшість населення підтримувала дії влади, аргументуючи це потребою «захистити безпеку» СРСР, запобігти встановленню у сусідній країні впливу «імперіалістичних держав», відстояти власний статус наддержави. Водночас матеріали КДБ свідчили про критику й засудження дій влади з боку частини населення. Дехто оцінював втручання СРСР у справи Афганістану як «інтервенцію», «окупацію», «агресію». У більшості випадків ця критика не виходила поза рамки приватних розмов. Лише окремі громадяни здійснювали конкретні дії, щоб висловити протест проти участі СРСР в Афганській війні. Це відбувалося у формі виготовлення й розповсюдження анонімних листів і листівок, іноді від імені організацій чи матерів загиблих радянських військовиків. Деякі з них містили заклики до боротьби, до акцій протесту. Органи держбезпеки відстежували будь-які прояви інакодумства та критики, а тим більше дії, спрямовані на організацію протестних виступів. Проти громадян, тією чи іншою мірою незгодних із діями влади, застосовувалися різні засоби – від «роз'яснювальних бесід», перевірок та «оперативних розробок» до притягнення до кримінальної відповідальності. Через жорсткий контроль над суспільством критика не була публічною, а листи й листівки не могли суттєво вплинути на громадську думку. Проте вони підірвали монополію влади на інформацію та спонукали людей ставити під сумнів офіційну версію подій в Афганістані.

REFERENCES

1. Bennigsen, A. (1985). Islam v SSSR posle vtorzhenija v Afganistan. *Forum*, 1, 129–145. Mjunksken. [in Russian].
2. Grossman, A.S. (Comp.). (1993). *Sekretnye dokumenty iz osobykh papok. Afganistan: Politicheskij arkhiv XX v. Voprosy istorii*, 3, 3–33. [in Russian].
3. Kostyria, A.A. (2009). *Istoriografija, istochnikovedenie, bibliografija spetsoperatsii SSSR v Afganistane (1979–1989 gg.)* (2th ed.). Donetsk. [in Russian].
4. Kovalkov, O.L. (2014). Propahandystske suprovodzhennia radianskoho vtornhennia do Afghanistanu. *Naukovi zapysky: Serija "Istoryczni nauky"*, 19, 123–129. Kirovohrad. [in Ukrainian].
5. Kovalkov, O.L. (2017). Radianske vtornhennia do Afghanistanu i radianske suspilstvo. *Hurzbiuzki istoryczni chytannia*, 11, 149–155. Cherkasy. [in Ukrainian].
6. Kovalkov, O.L. (2018). "Afhanske pytannia" v roboti Rady Bezpeky ta Heneralnoi Asamblei OON v sichni 1980 r. *Universum Historiae et Archaeologiae = The Universe of History and Archeology = Universum istorii i arkeologii*, 1(26), 1/2, 81–94. [in Ukrainian].
7. Kydyralina, Zh. (2008). Politicheskie nastroenija v Kazakhstane v 1945–1985 gg. *Voprosy istorii*, 8, 64–73. [in Russian].
8. Timofeev, V.I. (2019). Tsenzura voennoj pečati v period vojny v Afganistane. *Vestnik Moskovskogo universiteta: Serija 10: Zhurnalistika*, 2, 173–194. [in Russian].

⁵⁵ *Кыдыралина Ж.У.* Политические настроения в Казахстане в 1945–1985 гг. – С.71–72.

Oleksandr KOVALKOV

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Docent at Department of World History,
V.Yynnychenko Central Ukraine State Pedagogical University
(Kropyvnytskyi, Ukraine), KovalkovAlex@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2344-3050>

Nataliia HORODNIA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Professor at Department of Modern and Contemporary History of Foreign Countries,
T.Shevchenko National University of Kyiv
(Kyiv, Ukraine), ngorodnia@knu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8152-3927>

Ukrainian SSR Population's Attitude to the Entry of Soviet Troops in Afghanistan

Abstract. The aim of the research is to present the attitude of Ukrainian Soviet Socialist Republic's population to Soviet intervention in Afghanistan in 1979–1980, according to the KGB's reports. The research methodology is based on a content-analysis of primary sources, problem-chronological, typological, comparative and anthropological approaches. The scientific novelty of the article consists in a study of a subject, which has not been fully explored and in a critical analysis of new archive sources. **Conclusions.** The research validates an extensive network of surveillance of people's mindset in Ukrainian SSR and a monitoring of their attitude to sending the troops to Afghanistan. According to the KGB reports, most of people supported the actions, which, they believed, were necessary to maintain the Soviet Union's authority as a superpower and a leader of a socialist camp, as well as to protect its security by avoiding "imperialist powers' influence" in a neighbouring state. At the same time, the KGB reported a critical attitude of a considerable number of people to the policy towards Afghanistan. Some of them assessed Soviet actions as "intervention", "occupation" and "aggression". Mostly, the criticism did not extend beyond their private communication. There were only some individuals who expressed their protest against USSR's participation in the Afghan War through production and dissemination of anonymous letters and leaflets. Some of them called for action against authorities. The protests were expressed sometimes on behalf of organizations or the mothers of killed soldiers. KGB monitored any signs of the criticism and applied different measures to the citizens, ranging from conversations to raise their social-consciousness to criminal prosecution. Due to the tough KGB's control, the criticism of the USSR's policy in Afghanistan was not public, and the letters and leaflets did not have a significant impact on public opinion. However, they eroded the monopoly on information and encouraged people to doubt an official version of events in Afghanistan.

Keywords: Afghanistan, Ukrainian SSR, KGB, people's attitude, propaganda, KGB reports.